

Mangeromstuftenes opphav og opphør

Jørn Erik Henriksen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7954>

Inspirasjonen til oppkomst av mangeromshus må søkes utenfor Nord-Troms og Finnmark. Den videre utviklingen er betinget av lokale krefter, naturforholdene og folkene som brukte mangeromshusene. Artikkelen oppsummerer tolkninger basert på utgravningsresultater og historiske kilder.

Innledning. Det kulturelle landskapet i mellomalderen

Det kulturelle landskapet i Nord-Troms og Finnmark gjennomgikk store endringer i løpet av mellomalderen. Dette ikke minst ved at nye grupper flyttet til områdene permanent, eller på sesongbasert basis i langt større grad enn tidligere. Den såkalte «fiskeværskolonisering» av Finnmarkskysten tok til ca. 1200, og i 1520 var rundt 2000 individer bosatt i til sammen 33 fiskevær. Folkene som flyttet til værene kom i hovedsak fra sørligere deler av Norge.

Samene var nær alene om å bebo fjordene og innlandet, og fremdeles viktige som handelspartnere og skatteobjekter. Detaljene i hvordan handel og skattelegging ble organisert i perioden kjenner vi ikke, men rettighetene til slik handel og skattelegging var verdifulle nok til å utgjøre et viktig stridstema mellom rikene Norge og Novgorod. Perioder med ufred og rivalisering preget forholdet mellom dem fra 1250 – 1444. I løpet av den tiden kjenner vi til 12 karelske og russiske overfall mot norske bosetninger, samt flere norske angrep på russiske områder i Kvitsjøen.

Konfliktene ble forsøkt løst med diplomati og fredsforhandlinger. Den eldste kjente avtalen skriver seg fra 1326, der løsningen var å opprette fellesområder hvor både Norge og Novgorod hadde rett til å handle med samene og å kreve skatt fra dem. Et dokument fra ca. 1330 er trolig en spesifisering av grensene til fellesområdet. Lyngstuva på vestsiden av Lyngenfjorden, og fastlandet herfra til Målselvmunningen var Novgorods vestlige grense. Norsk rett til å ta skatt omfattet mesteparten av Kolahalvøya, ifølge dette dokumentet. Fredsavtalen refererer i tillegg til en grense mellom rikenes egentlige domener, som er ukjent i dag. De vage og flytende grensene som kjennetegnet det geografiske landskapet i nord i mellomalderen, var trolig til liten hjelp for mellomalderfyrstenes ønske om å skape fred og orden.

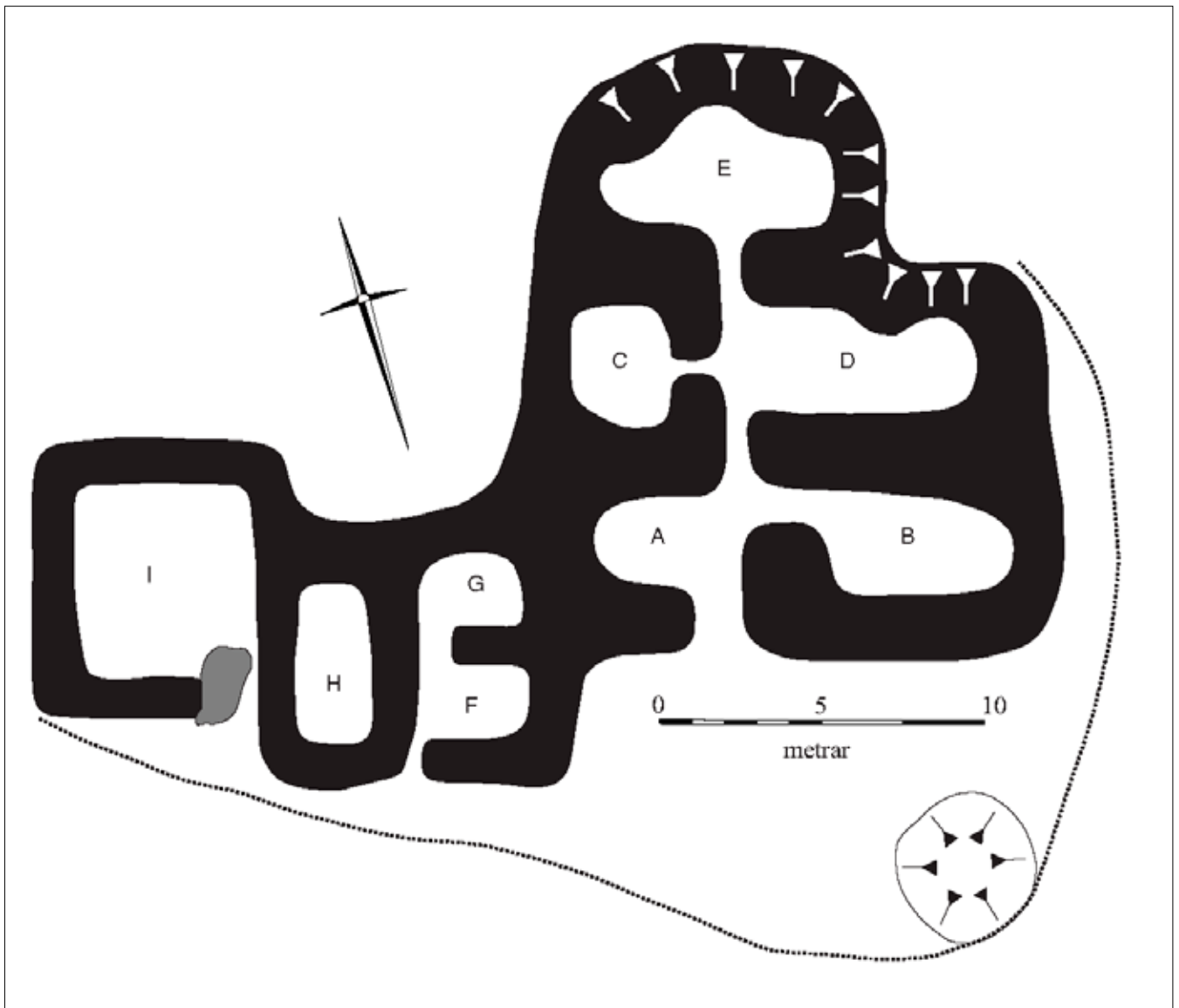
Fredsavtalen av 1326 spesifiserte at handelsmenn både fra norsk og russisk side fritt kunne bevege seg over grensene mellom rikene. Det betyr blant annet at karelere og russere fra Kvitsjøområdet opptrådte som tilreisende handelsfolk og skatteinnkrevdere på vegner av Novgorod på finnmarkskysten i en periode på minst 200 år av mellomalderen. Håndhevelsen av rettighetene til de respektive rikene måtte i stor grad overlates til aktørene som utøvde handel, krevde inn skatter og bodde i de aktuelle områdene i mellomalderen. God kommunikasjon og samforent forståelse av rettigheter, grenser og gammel praksis må ha vært avgjørende for å bevare et lavt konfliktnivå. Til tider lyktes ikke dette, men i det store og hele var systemet robust nok til å bevare høy grad av stabilitet drøyt to århundrer.

Vi mener etableringen av fellesdistriktet og utviklingen av nødvendig infrastruktur for aktørene som ivaretok handel og skattelegging i området hadde avgjørende betydning for tilkomst og utviklingen av mangeromshusene.

Enkeltrommene

Hvert av rommene i mangeromhusene består av enkelthus som er bygget sammen i komplekser. Gulvflatene som er delvis undersøkt er små, og nær kvadratiske, mellom 2,5 x 2,5 m til noe i overkant av 3 x 3 m store. Gulvene består av jord eller hellelegning, og har i noen tilfeller plankedekke. Indre trekonstruksjoner består av reiste stolper i hjørnene. Disse var del av innerveggene, samtidig som de bar hovedtyngden av taket. Det øvrige av den indre veggen var kledd med vertikale planker. De ytre veggene var bygget av stein, jord og torv, med unntak av ett av rommene i Skonsvika der de var av tre. Alle ildstedene vi dokumenterte i rommene var plassert i hjørnene. I ett av rommene i Kongshavn var ildstedet overbygd med en steinpakning, og har fungert som en slags røykovn.

Takene er ikke bevart, men har trolig vært torvtak. En pyramideform er godt egnet til små,

Figur 4.1: Tidlig ganghus fra 1300-tallet i Myrkardalur, Eyafjörður, Island. Plantegning: Elin Ösk Hreiðarsdóttir

kvadratiske bygninger og gir et sterkt tak med mindre forbruk av bygningsmaterialer sammenlignet med et alminnelig saltak. Takformen var i vanlig bruk på bygninger på Finnmarkskysten fra seint 1500-tall til inn på 1900-tallet, og det gir gode holdepunkter for å tro at det samme var tilfellet når mangeromshusene ble brukt. I anlegg som Skonsvika og Kongshavn er det noen store og rektangulære rom, og takene på slike rom lignet trolig alminnelige saltak.

En vesentlig forskjell fra øvrige nordnorske hus fra samme tid, er bruken av hjørneildsteder. Det vanlige her ellers var at ildstedene var plassert sentralt i rommet. I Midt- og Sør-Norge er derimot hjørneildsteder vanlige, og nærmest enerådende i finsk/karelsk og russisk byggeskikk. Trolig er hjørneplassering av ildsteder i mangeromshusene inspirert av tradisjoner fra disse områdene.

Å bygge i komplekser

Mangeromshusenes unike trekk består i første rekke av romorganiseringen, det vil si å arrangere bygninger på en slik måte at hver bygning fungerer som et rom i ett og samme kompleks. Det har blitt lagt stor vekt på å organisere den indre ferdselen og avgrense mangeromshuset mot omverdenen med en sammenhengende ytre vegg. Dette prinsippet ser ofte ut til å ha ligget til grunn for hvordan husbyggingen ble planlagt og utført.

I de fleste tilfellene var tomten til mangeromshusene grundig utgravd før rommene ble bygd, slik at gulvflaten lå betraktelig dypere enn det omliggende terrenget. Dette kan imidlertid variere fra sted til sted. I Kongshavn, for eksempel, er rommene den dag i dag vel en meter dypere enn det omliggende terrenget, mens de i en mangeromstue ved Neselv/Ávzejohka innerst i Kobbefjorden,

Måsøy, ikke er gravd mer ned i bakken enn den nødvendige planeringen til huset krevde. Den siste tuften er rester etter et stort hus med 10 rom og flere annekser, som likevel virker påfallende lett bygd. Prøveutgravningene her viste at det var svært tynne kulturlag og at huset var i bruk i kort tid. Likevel virker husutformingen svært gjennomtenkt, med den sentrale korridoren som munnet ut i en enkelt inngang vendt mot sjøkanten der en rekke boder, naust og båthus var plassert. I motsatt ende slutter korridoren i ett enkelt rom, mens de øvrige rommene er symmetrisk arrangert med sentralkorridoren som midtakse. Alt tyder på at byggmestrene arbeidet i henhold til en klar ide som la premisser for konstruksjonen på forhånd.

På tross av at det arkeologiske materialet viser sin klare norske og russiske tilknytning, har ikke selve mangeromshusene noen direkte forløpere verken innenfor norsk eller russisk byggeskikk, og heller ikke i karelsk eller samisk tradisjonell arkitektur. Vi må lenger av gårde for å finne tilsvarende komplekse bygninger der bygningsmaterialet i hovedsak besto av torv, jord og stein.

Arkitektoniske forbilder

De eneste nordlige forbildene finner vi i en svært lik byggeskikk i den norrøne gårdsbosetningen på de vestatlantiske øyene. Dette i form av såkalte «ganghus» fra mellomalder og nyere tid i Island og i de norrøne bosetningene på Vest-Grønland. Ganghuset er sterkest assosiert med islandsk arkitektur, der «gangen» er en sentral korridor som styrer ferdselen mellom rommene. I plan er slike hus ofte besnærende like mangeromstuffer med sentral korridor, se figur 4.1.

Grønlandske gårder fra den norrøne tiden ble på sin side anlagt etter et mønster mer likt den type mangeromstuffer der den interne ferdselen foregikk fra et rom til et annet og med kortere interne korridorer.

I utgangspunktet virker kanskje Nord-Atlanteren som en uoverstigelig barriere for spredning av ideer om byggeskikk til Finnmark i mellomalderen. Det er likevel dette som trolig var tilfelle. Historiske kilder viser nemlig kontakt mellom Island og finnmarkskysten i mellomalderen. I

Figur 4.2: Gásir, Eyjafjörður, på Nord-Island. Likhetene med Skonsvika er besnærende.
Foto: Bjørnar Olsen

1310/1311 overvintret hirdmannen Gissur Bjarnarson Galli og Valtýr Eyólfsson med mannskap i Finnmark i forbindelse med den siste, kjente finneferden. Direkte formidling av kunnskapen om å bygge komplekse bygninger av torv, jord og stein kan ha forekommet i tilknytning til langtidsopphold av folk som inkluderte islandsk personell. Kunnskapen kan også ha blitt formidlet av folk som var blitt kjent med byggemetoder på Island og Grønland gjennom egne reiser, og som ikke nødvendigvis hadde fast tilknytning til opphavsstedene. Historiske kilder viser at norske handelsfolk ofte besøkte Island, blant annet markedsplassen Gásir i Eyjafjörður på Nord-Island der slik kompleks mangeromsaktig arkitektur er godt dokumentert, se figur 4.2. Kildene indikerer også at nordnorske kjøpmenn tok del i ferdselen over Atlanteren. Det er sannsynlig at byggingen av de første mangeromshusene på Finnmarkskysten kan ha blitt utført av handelsfolk og mannskap som var inspirert av islandsk, og muligens også grønlandsk byggeskikk gjennom egen erfaring.

Lokal tilpassing

Båtmannskap som av ulike årsaker bygde hus for å overvintre på kysten av Finnmark måtte forene sin tilvante praktiske kunnskap med lokale vilkår og behov. Et mulig eksempel på dette er den omtalte mangeromstuften i Neselv/Ávzejohka. Den lette konstruksjonen og det korte tidsrommet den var i bruk, stemmer bra med husrom for et større båtmannskap, som har drevet handel her på sesongmessig basis over noen år. Tuftene etter de små bygningene i strandsonen kan ha vært boder til oppbevaring av handelsvarer. En slik ambulerende bruk kan dannet opphavet til de anleggene som vi i dag kaller mangeromstufter.

Det fantes solide tusenårige tradisjoner på gamle- og torvhusbygging på stedene de første mangeromshusene ble bygget, men i all hovedsak er de basert på bruk av enkeltbygninger. De foreslåtte arkitektoniske forbildene tillot mange folk å bo tett sammen, samtidig som de i likhet med lokale hustyper var tilpasset klimatiske og ressursrelaterte problemer i de nordligste kystområdene, i første rekke hardt vær og mangel på skog egnet til bygningstømmer.

Byggingen av et kompleks av mindre bygninger innebærer også andre fordeler enn å huse mye folk og fe på liten plass, som mindre forbruk av treverk, stein, jord og torv sammenlignet med å bygge ett stort bygg eller mange små, separate hus i samme materiale. En større innendørs oppholdsflate dekket av tak i rom og korridorer øker de varmebevarende egenskaper til komplekset som helhet, og er gunstig på steder med lite stedegent brensel. Sammenbygde hus av denne typen kan

som helhet ha lengre levetid enn hva separate hus av likt byggemateriale normalt kan oppnå. Deler av bygningen kan saneres eller skiftes ved behov, mens bruken kan pågå uavbrutt i øvrige deler av komplekset. De eldste stående islandske ganghusene i dag er flere hundre år gamle.

Mangeromshus kan ha kommet til som boliger for handelsfolk og skipsmannskap som oppholdt seg i Finnmark sporadisk, men kan i det videre forløpet ha vist seg egnet også for personell som hadde regulært og årvisst opphold her, som handelsfolk og skatteinnkrevere av norsk, russisk og karelsk opphav. Gjennom å bli utvidet og modifisert kan husene også ha fylt politisk-administrative funksjoner som forsvar og manifestasjon av makt, men også produksjon av varer som kjøtt, fisk og pelsverk (se Olsens artikkel).

Opphør

Begge mangeromskompleksene som er undersøkt med omfattende arkeologiske utgravninger, Kongshavn og Skonsvika, ble forlatt rundt 1450. Hva som skjedde senere, med andre mangeromshus er vi ikke sikre på, men vi vet at noen ble bygget og brukt på 1500-tallet, som Løkvik i Berlevåg kommune.

Det er tvilsomt at spesielle administrative funksjoner var tillagt de seine mangeromshusene bebodd på 1500-tallet, som i Løkvika. Her varte bosettingen helt til de tidlige skattelistingene over fiskeværsbosetting i Finnmark ble nedtegnet. De fire mangeromshusene her viser at tradisjonene forbundet med å bygge og bo i mangeromshus i hvert fall i noen grad ble holdt vedlike i enkelte fiskevær i Finnmark.

Det ble etablert fiskevær fra norsk side i Finnmark rundt år 1200 eller litt tidligere, men detaljer i utviklingen av værene senere i mellomalderen er dårlig kjent. I løpet av 1400-tallet var trolig folketilflytting til værene spesielt omfattende. Utviklingen kan trolig ses i sammenheng med endringer i de politiske forholdene i nord, både på norsk og russisk side. Før siste halvdel av 1300-tallet kunne kongen pålegge befolkningen i Finnmarksværene å frakte all tørrfisk og øvrige ettertraktede handelsvarer til kaupstaden i Storvågan i Lofoten. Her kunne tilreisende handelsfolk, primært fra Bergen, ha stor grad av kontroll over handel og beskatning. Etter Storvågans opphør som kaupstad, flyttet handelen til lokale bygder og vær, der folk faktisk bodde. I Finnmark betød dette at handel ble ivare tatt lokalt, i hovedsak organisert fra fiskeværene.

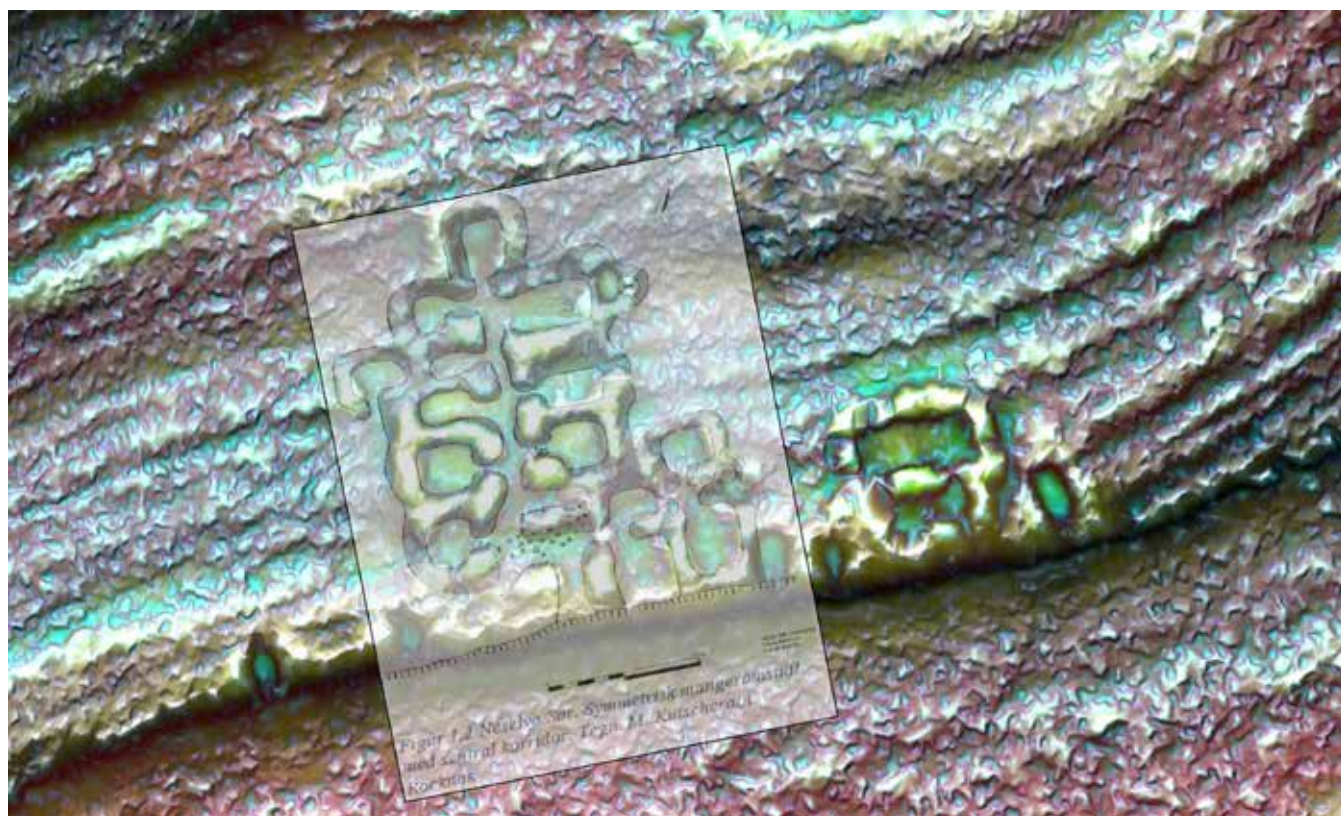
Rundt 1520 var det som nevnt registrert skattebetalere i 33 fiskevær i Finnmark, og noen av disse var allerede folkerike samfunn. Vardø var etablert

som et regionalt støttepunkt for norsk kongemakt, med opprettelsen av Vardøhus festning en gang i løpet av første halvdel av 1300-tallet. Etter hvert som værene vokste, er det trolig fra disse stedene handel og spirene til regional riksadministrasjon ble utøvd i Nord-Troms og Finnmark. Her ble kapellene reist, og her sikret erkebiskopens setesveiner tiender, handel og andre av kirkens inntekter. Denne utviklingen kan ha gjort steder som Kongshavn overflødige, samtidig med at permanente russiske og karelske støttepunkter i disse landskapene vanskelig kunne opprettholdes på grunn av norsk befolkningsdominans i kystområdene. Mye tyder på at russerne senere likevel ble i stand til å utfordre den norske kontrollen av Finnmarkskysten, kanskje med rene maktmidler.

Rivalisering og ufred mellom norske og russiske/karelske aktører ble intensivert utover 1400-tallet. Trolig gjennomlevde kysten av Finnmark en periode med helårlig tilstedeværelse av russiske og karelske aktører fra slutten av 1470-tallet til midten av 1490-tallet, som kunne operere mer eller mindre uhindret. Denne «okkupasjonen» vedvarte inntil en fredsavtale mellom Danmark-Norge og Moskva trådte i kraft og blant annet løste denne siden av konflikten. Mangeromsanlegget i Skonsvika var allerede nedlagt i det aktuelle tidsrommet, og virksomheten ble ikke gjenopptatt. Russiske og karelske økonomiske

og administrative funksjoner ble trolig derfor utført andre steder, med bedre naturhavner og rom til personell året gjennom. Om det stemmer, vet vi ikke sikkert hvor. En mulighet er at militær dominans i en tid gjorde at russere og karelere kunne operere fra norske fiskevær de tidligere var utestengt fra.

Skonsvika og Kongshavn ikke overlevde 1400-tallet, viser skriftlige kilder fra fiskeværene at varianter av mangeromshus tilsynelatende vedvarte i fiskeværene lenge etterpå. I 1599 gjennomført Christian 4. sitt marinetokt langs norskekysten til Kola. På denne turen tilbragte flåten tid i Vardø. Under dette oppholdet besøkte Jonas Carisius, en av kongens sekretærer, en alminnelig bolig i Vardø, og skrev ned inntrykket i sin rapport fra ekspedisjonen. Boligen besto av tre nedgravde rom og adkomsten til dem skjedde gjennom en korridor, der døråpningen til korridoren og en ljore i taket i det innerste rommet utgjorde den eneste belysningen. De sammenbygde og nedgravde rommene fremsto som en underjordisk hule for københavneren Carisius, som neppe hadde sett hus som lignet dette tidligere i sitt liv. Huset han besøkte kan ha lignet de minste mangeromstuftene kjennetegnet av en korridor som leder til bare tre rom, og som gir tuften en trekløverform (se min første artikkel).

Figur 4.3: Mangeromstuft med sentralt plassert midtkorridor, Neselva sør, Måsøy kommune. Planoversikt basert på Lidar, terrengmodell, med plantegningen lagt over Lidarmodellen. Modellering av Jan Ingolf Kleppe, Finnmark fylkeskommune.

Figur 4.4: Lilienskiolds akvarell av sammenbygde (?) hus i en såkalt nordmannsgamme. Kopi fra Finnmark fylkesbibliotek.

Sammenhengen mellom mangeromshus og fiskeværenes tidlige arkitektur er foreløpig usikker. Det som taler for en relasjon er at personell har sirkulert mellom fiskevær og steder med mangeromshus i mellomalderen, og formidling av innovative byggemetoder har trolig vært en naturlig del av samhandlingen. Folk som bygde hus på flere steder i løpet av sin levetid, har trolig benyttet like bygningstyper hver gang de bygde hus et nytt sted, og samtidig formidlet ideer om byggemetoder på tvers av regioner. Selv om bygningene ble modifiserte gjennom tidene, kan kanskje noen grunnleggende prinsipper bak mangeromshusene ha overlevd i Finnmark opp mot moderne tid.

Sammenbygde torvhus og gammer fra og med 1600-tallet

Også i de påfølgende århundrene fremheves de torv- og steinbygde ytre veggene og de torvtekte

take som kjennetegn på Kystfinnmarks unike byggeskikk. Fra amtmann Lilienskiolds redegjørelse om byggeskikk fra slutten av 1600-tallet, til Nils Stockfleths memoarer fra hans tid i Finnmark (1828–1838), gjentas beskrivelsene av nordmennenes hus som rom samlet i komplekser med bare en enkelt inngang. I en etnologisk studie foretatt blant sjøsamene i Laksefjorden i mellomkrigstiden ble det dokumentert en vel etablert tradisjon med å bygge lignende komplekse torvbygninger i sjøsamiske miljøer.

Andre ting å legge merke til i de skriftlige beretningene er at noen trekk som kjennetegner mangeromshusene tilsynelatende ikke lenger er vanlige. Skriftlige kilder som omtaler sammenbygde hus i Finnmark fra 1600-tallet og senere, omtaler ikke gulvene som nedgravde. Det er heller ikke klart ut fra kildene om den ytre avgrensingen av husene hadde karakter av en sammenhengende

vegg. Tufter vi med stor sikkerhet kan datere til denne perioden, som Vadsø gamle fiskevær ute på Vadsøya, tyder på at den ytre avgrensingen ikke lenger var bygget sammenhengende. Lilienskiolds avbildning viser imidlertid hus bygget så tett at det kan ha vært direkte adgang fra et hus (eller rom) til et annet.

Praksisen med å samle bosettingen i rom med ulike funksjoner i ett og samme bygningskompleks ser ut til å bli videreført, men etter litt andre prinsipper. Nedgravde rom og sammenhengende ytre torv- og steinvegg ble langt mindre vanlig. Hvis vi vektlegger disse trekkene som definerende for mangeromshusene, er det nok riktig å si at denne spesielle hustypen opphørte tidlige på 1600-tallet.

Mangeromshusenes arv i byggeskikken

Kan man likevel se for seg at mangeromshusene fra mellomalderen innførte arkitektoniske trekk i deler av Finnmark med lengre varighet? Byggeskikk forstått som prosess fordrer ikke at man sporer opprinnelsen til bygningsvarianter og forutsetter at de eksisterer uforandret opp gjennom generasjonene, inntil hustypen i en gitt periode slutter å bli brukt. Byggeskikk behøver heller ikke bety en og samme uavbrutte tradisjon knyttet til et sted eller region. I dette tilfellet er ett av byggeskikkens definerende element selve sammenføyningen av hus i ett og samme bygningskompleks. Så lenge torv, jord og stein var en vesentlig del av byggematerialet, ble det brukt hus i de østre og værutsatte delene av Finnmark som avvek lite fra definisjonen til et mangeromshus fra mellomalderen

Figur 4.5: Kompleks fellesgamme, Hans Baltos eiendom på Hammernes, Nesseby kommune. Foto: Halvor Vreim, 1936. Nasjonalbiblioteket, public domain/offentlig eie.

Figur 4.6: Varangerhus i Hamningberg, Båtsfjord kommune. Foto: Elin R. Myrvoll

Kanskje kan elementer av denne byggeskikken ennå spores etter at trehusene ble vanlig blant allmuen i Øst-Finnmark utover 1800-tallet. Det såkalte Varangerhuset er et hus der våningshus og fjøs er bygget sammen, kun adskilt av gang og dør. Det ble dermed mulig å se til dyrene uten å måtte bevege seg utendørs. Opphavet til Varangerhusene er forklart med klimatilpasning, inspirasjon fra hustyper folk i Øst-Finnmark allerede kjente til, som den samiske fellesgammen og/eller trehus ved Kvitsjøen, særlig blant karelerne. Alle disse teoriene kan være med på å forklare oppkomsten av hustypen, den ene utelukker ikke den andre.

Kan det være at kulturelle og økologiske faktorer som over lang tid har preget kysten i Finnmark, som mobilitet og kulturell samhandling mellom ulike etniske grupper, tøft klima og skrin vegetasjon, har virket konserverende for elementer i allmuens byggeskikk? Selv om hus og hustyper gikk ut av bruk i et område, ser det ut til at varianter av disse forsetter å bli brukt andre

steder. Inspirasjon til å føye bygninger sammen i komplekser kan dermed ha oppstått på steder i Kyst-Finnmark flere ganger, og under ulike historiske forhold. Helt til sist kan man også tenke seg at landskapets egen hukommelse ga inspirasjon til fornuftige måter å bygge hus på. Tufter bevares svært godt på kysten av Finnmark, og er godt synlige på grunn av sparsom vegetasjon. Det er derfor mulig å tenke seg at for eksempel en mangeromstuft har kunnet inspirere boligutforming lenge etter at huset selv var gått ut av bruk.

Litteratur:

Bratrein, Håvard Dahl. Russisk okkupasjon av Finnmark på 1400-tallet? Håløygminne 2, 2004

Hage, Ingebjørg. Som fugl fønix av asken? Gjenreisingshus i Nord-Troms og Finnmark. Ad Notam Gyldendal AS. Oslo, 1999.

Henriksen, Jørn Erik. Kulturmøte og identitet på Finnmarkskysten i tidlig historisk tid, Tolkninger basert på arkeologiske analyser av mangeromstufter. Ph.d. avhandling i arkeologi, Norges arktiske universitet. Tromsø, 2016.
<https://munin.uit.no/handle/10037/10222>

Lilienskiold, Hans. Nordnorske samlinger utgitt av etnografisk museum, bd. IV. Finnmark omkring 1700 bd. 2. Lilienskiolds Speculum Boreale, annet hefte. Solberg, O (red.). Etnografisk Museum. A.W. Brøgger's Boktrykkeri A/S. Oslo, 1942.

Forfatter:

Jørn Erik Henriksen er førsteamanuensis i arkeologi Norges arktiske universitetsmuseum UiT. Hans forskning er spesielt rettet mot periodene jernalder og mellomalder (ca.Krf. –1550 e. Kr.) i Nord Norge, med særskilt fokus på kystområdene av Nord-Troms og Finnmark.
E-post: jorn.henriksen@uit.no